

MAREK KŁODZIŃSKI

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk

GOSPODARSTWA CHŁOPSKO-ROBOTNICZE I LUDNOŚĆ DWUZAWODOWA W ŚWIETLE NARODOWYCH SPISÓW POWSZECHNYCH

Istnieje w naszej literaturze kilka analiz podejmujących próby szacunku ilości gospodarstw dwuzawodowych oraz zamieszkującej je ludności. Jednak wiele opracowań z tego zakresu jest niepełnych i nie zawsze z sobą porównywalnych. W związku z tym wykorzystując głównie jako materiał źródłowy do analiz wyniki Narodowych Spisów Powszechnych z 1960 i 1970 r., podjęto próbę określenia ilości rodzin o mieszanych źródłach dochodu (co według instrukcji spisowej równa się ilości gospodarstw rolnych) oraz ludności dwuzawodowej. Materiał spisowy 1970 r. jest bardziej bogaty i w związku z tym nie zawsze daje się sprowadzić do postaci porównywalnej z materiałem roku 1960.

Dlatego też w pierwszej części tego opracowania pokazano dynamikę tego zjawiska w latach 1960 i 1970, a w drugiej części ograniczono się tylko do roku 1970, aby móc bardziej szczegółowo naświetlić pewne procesy.

Rodziny o mieszanych źródłach dochodów i dwuzawodowa ludność w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 1960 i 1970

W interesującym dziesięcioleciu liczba rodzin użytkujących gospodarstwa rolne o obszarze powyżej 0,1 ha, a posiadających źródło dochodu spoza tego gospodarstwa wzrosła z 1452 tys. do 1923 tys., to znaczy o 471 tys. Natomiast gospodarstwa dwuzawodowe powyżej 0,5 ha wzrosły z 1162 tys. do 1592 tys., co daje przyrost 430 tys. (tabela 1). Przyrost ten jednak jest znacznie zawyżony, gdyż w roku 1960 brano pod uwagę dochód z pracy poza gospodarstwem kogokolwiek z członków rodziny, natomiast w 1970 r. dochód ten mógł pochodzić także ze źródeł niezarobkowych takich jak renty, dożywocia, emerytury, stypendia, alimenty itp.

Tak więc chcąc osiągnąć pełną porównywalność należałoby liczbę rodzin dwuzawodowych w 1960 r. powiększyć o rodziny posiadające wyłącznie niezarobkowe pozarolnicze źródło dochodu lub odpowiednio zmniejszyć dane dla 1970 r. W roku 1960 czynnych zawodowo (pracujących wyłącznie w gospodarstwie) posiadających niezarobkowe źródło utrzymania było 117 tys., natomiast w 1970 r. liczba ta wzrosła do 313 tys. Niestety brak jest informacji w jakiej liczbie rodzin jako jedyny pozarolniczy występował dochód ze źródeł niezarobkowych.

Innym czynnikiem wskazującym, iż z dużą ostrożnością należy podchodzić do wszelkich porównań w obu okresach badawczych jest fakt, że Narodowy Spis Powszechny 1960 r. dwuzawodowe gospodarstwa rolne na wsi i w mieście traktuje łącznie. Natomiast dane 1970 r. zezwalają już na wyróżnienie z ogólnej zbiorowości dwuzawodowych gospodarstw. Mianowicie z 1923 tys. gospodarstw dwuzawodowych w 1970 r. 19,6% stanowiły gospodarstwa miejskie. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż procent gospodarstw miejskich maleje wraz ze wzrostem wielkości grup obszarowych. I tak w grupie obszarowej 0,1—0,5 ha wyniósł on 51,7%, w grupne

Tabela 1

Rodziny mające indywidualne gospodarstwa rolne i posiadające dochody spoza tego gospodarstwa, ich udział procentowy w ogóle rodzin posiadających indywidualne gospodarstwa oraz wskaźnik zmian

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe							
	razem	0,1—0,5 ha	0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej	
Ilość rodzin posiadających dochody spoza gospodarstwa	1930 r.	1 452 493	290 185	1 162 308	521 326	403 555	185 745	51 682
	1970 r.	1 922 742	330 837	1 591 905	617 652	545 483	323 772	104 998
	w tym wieś	1 544 960	159 669	1 385 291	475 366	498 027	309 462	102 436
Udział procentowy rodzin dwuzawodowych w ogóle rodzin	1960 r.	40,8	87,7	36,0	63,7	37,1	19,8	13,4
	1970 r.	57,1	94,4	52,8	81,4	56,7	36,6	25,6
	w tym wieś	52,7	91,9	50,3	78,9	55,6	36,1	25,6
Wskaźnik zmian liczby rodzin dwuzawodowych w latach 1960—1970 (1960=100)		132,4	114,0	137,0	118,5	135,2	174,3	203,2

0,5—2 ha — 33%, w grupie 2—5 ha — 8,7%, w grupie 5—10 ha — 4,4% i w ostatniej grupie powyżej 10 ha — 2,4%.

Mimo niepełnej porównywalności danych spisowych, należy stwierdzić, iż przyrost liczby rodzin posiadających dochód spoza gospodarstwa jest znacznie silniejszy w gospodarstwach wyższych grup obszarowych (tab. 1).

Okres 1960—1970 przyniósł szczególnie duży, bo dwukrotny przyrost gospodarstw dwuzawodowych w grupie powyżej 10 ha, wskaźnik wzrostu wyniósł 203,2%. Również bardzo duży przyrost tych gospodarstw notujemy w grupie 5—10 ha, wskaźnik wzrostu — 174,3%. W pozostałych grupach obszarowych obserwujemy także wzrost ale już nie tak duży, mianowicie wskaźnik wzrostu dla gospodarstw 0,5—2 ha wyniósł 118,5%, a dla gospodarstw 2—5 ha — 135,2%.

W oparciu o materiał tabeli 1 można zaobserwować w 1970 r. znaczny wzrost udziału gospodarstw dwuzawodowych w ogóle gospodarstw rolniczych, przy czym występująca w 1960 r. tendencja zmniejszania się tak licznego udziału wraz ze wzrostem obszaru gospodarstw stopniowo ulega osłabieniu. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie regionalne okazuje się, że zarówno w roku 1960 jak i 1970 największy udział gospodarstw rolnych posiadających dochody spoza gospodarstwa skupiał się w pasie województw zachodnich oraz w województwach katowickim, krakowskim i gdańskim, najniższy udział występował w województwach białostockim, lubelskim, warszawskim i łódzkim. Udział ten np. w województwie katowickim wynosił 65,1% w 1960, a 85,4% w 1970, w opolskim 52,4% w 1960 r. i 70,9% w 1970 r. zielonogórskim 48,9% w 1960 r. i 52,8% w 1970 r. Natomiast najmniejsze udziały wynosiły: w województwie białostockim 21,9% — 1960 r. i 32,8% — 1970 r., w lubelskim 21,6% — 1960 r. i 35,1% — 1970 r. Ponadto należy zaznaczyć, że województwa charakteryzujące się najmniejszym udziałem procentowym gospodarstw dwuzawodowych w 1960 r. wykazały jednocześnie bardzo wysoki wskaźnik dynamiki przyrostu takich gospodarstw (białostockie — 40%, lubelskie — 52,3%, przy średniej krajowej 37%). Tak wysoki przyrost wystąpił ponadto tylko w województwach: kieleckim — 48%, krakowskim — 47%, warszawskim — 49% i łódzkim — 42%. Najślabszy przyrost liczby gospodarstw dwuzawodowych wystąpił w omawianym okresie w województwie szczecińskim (8%), koszalińskim (16%) i olsztyńskim (11%). Województwa o największym udziale gospodarstw dwuzawodowych charakteryzowały się niższym od średniej krajowej przyrostem liczby tychże gospodarstw (katowickie — 25,1%, opolskie — 22,5% zielonogórskie — 21,1%).

We wszystkich województwach udział rodzin posiadających dochody spoza gospodarstwa w ogóle, rodzin dysponujących gospodarstwami rol-

nymi wzrósł, przy czym zróżnicowanie między województwami pod względem udziału gospodarstw dwuzawodowych w omawianym okresie zmniejszyło się, nadal jednak wyższe udziały występują w rejonach, w których występowały w okresie poprzedniego Narodowego Spisu Powszechnego.

Reasumując należy stwierdzić, iż w okresie 1960—1970 w przemianach struktury gospodarstw analizowanych ze względu na zarobkowanie poza gospodarstwem członków rodziny wystąpiły wyraźnie trzy tendencje: 1) wyraźny wzrost liczby gospodarstw dwuzawodowych i ich udziału procentowego w ogóle gospodarstw, 2) silniejszy przyrost gospodarstw dwuzawodowych wśród gospodarstw większych i osłabienie się tendencji zmniejszania się udziału gospodarstw dwuzawodowych w ogóle gospodarstw wraz ze wzrostem obszaru, 3) zmniejszenia się zróżnicowania regionalnego, przy czym rejony o największym udziale rodzin dwuzawodowych w roku 1960 mają również taki udział w roku 1970. Zmniejszyła się natomiast dysproporcja w nasileniu zjawiska dwuzawodowości między rejonami o najmniejszym i największym jego nasileniu.

* * *

Okres międzyspisowy 1960—1970 charakteryzował się również znacznym przyrostem ludności z rodzin dysponujących indywidualnym gospodarstwem rolnym, a czynnej zawodowo poza tym gospodarstwem. Ogół osób tej kategorii wzrósł z 1830 tys. w roku 1960 do 2 620 tys. w 1970, a ich udział w ogóle czynnych zawodowo w rodzinach z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego z 23,3%, do 31,9%.

W opublikowanych materiałach Spisu Powszechnego ogół czynnych zawodowo w rodzinach rolniczych podzielony został na trzy grupy:

- a) czynni zawodowo głównie w swoim gospodarstwie ¹
- b) czynni zawodowo dodatkowo w swoim gospodarstwie ²
- c) czynni zawodowo wyłącznie poza gospodarstwem ³

¹ Czynni zawodowo głównie w swoim gospodarstwie rolnym. Zaliczono do nich tych użytkowników gospodarstw rolnych (gospodarujących), dla których praca w tym gospodarstwie rolnym stanowi wyłączone bądź główne źródło utrzymania.

² Czynni zawodowo dodatkowo w swoim gospodarstwie rolnym. Zaliczono tu tych użytkowników gospodarstw rolnych (gospodarujących) oraz tych członków rodziny pomagających gospodarującym, których głównym źródłem utrzymania jest praca poza swoim gospodarstwem rolnym, np. w rolnictwie uspołecznionym lub poza rolnictwem, bądź niezarobkowe źródło, np. emerytura.

³ Czynni zawodowo poza swoim gospodarstwem rolnym. Zaliczono tu tych członków gospodarstw domowych związanych z indywidualnym gospodarstwem rolnym, którzy w ogóle nie pracują w tym gospodarstwie lub których wkład pracy w gospodarstwo jest tak mały, że nie wykazali jej w ogóle jako źródła utrzymania.

Kategorie powyższe budzą wiele wątpliwości, gdyż nie dają nam bezpośredniej informacji na temat liczebności rolniczej ludności dwuzawodowej. Zasadą zaliczania do poszczególnych grup była deklaracja spisywanego, co przy niezbyt precyzyjnych i zdecydowanych określeniach stosowanych przez GUS kategorii budzi szereg zastrzeżeń⁴.

Tabela 2

Czynni zawodowo poza gospodarstwem w okresie 1960—1970

Kategorie ludności i lata	Ogółem	Grupy obszarowe					
		0,1—0,5 ha	0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej
Pracujący poza gospodarstwem ogółem							
1960 r.	1 829 919	380 634	1 449 285	675 020	492 965	220 591	60 709
1970 r.	2 620 125	474 152	2 145 967	825 347	733 695	442 648	144 277
1970 r. — wieś	2 078 932	224 874	1 854 058	627 676	665 360	421 808	139 214
wskaźnik wzrostu 1960=100	143,2	124,6	148,1	122,3	148,8	200,7	237,7
Pracujący równocześnie w gospodarstwie i poza nim							
1960 r.	823 366	126 223	697 143	326 039	251 313	97 522	22 269
1970 r.	1 116 647	130 309	986 338	356 126	380 647	200 234	49 331
1970 r. — wieś	953 397	69 303	884 094	288 094	354 424	193 469	48 107
wskaźnik wzrostu 1960=100	135,6	103,2	141,4	109,2	151,4	205,3	221,5
Pracujący wyłącznie poza gospodarstwem							
1960 r.	1 006 553	254 411	752 142	348 981	241 652	123 069	38 440
1970 r.	1 503 478	343 849	1 159 629	469 221	353 048	242 414	94 946
1970 r. — wieś	1 125 535	155 571	969 964	339 582	310 936	228 339	91 107
wskaźnik wzrostu 1960=100	149,3	135,1	154,1	134,4	146,0	196,9	246,9

⁴ A. Rosner: Dwuzawodowa ludność wiejska, IER. Studia i Materiały, zeszyt 302, Warszawa 1972.

Dane tabeli 2 wskazują wyraźnie, że tempo przyrostu omawianej grupy osób zależne jest od obszaru gospodarstwa. Tendencję silniejszego przyrostu ludności pracującej poza gospodarstwem w rodzinach z gospodarstwami większymi zaobserwowano nie tylko dla ogółu pracujących poza gospodarstwem, ale także dla dwu pozostałych grup: pracujących wyłącznie poza gospodarstwem, pracujących równocześnie w gospodarstwie i poza. W badanym przez nas dziesięcioleciu w gospodarstwach o obszarze ponad 5 ha we wszystkich trzech wymienionych w tabeli 2 kategoriach ludności nastąpił ponad dwukrotny jej wzrost. Dane zawarte w tabeli 2 wskazują, że najszybszym przyrostem charakteryzuje się kategoria czynnych zawodowo wyłącznie poza gospodarstwem (wskaźnik wzrostu — 154,1), przy czym rzecz charakterystyczna, że znacznie szybszy przyrost tej grupy w porównaniu do pracujących równocześnie w gospodarstwie i poza dokonał się w grupie gospodarstw do 2 ha i ponad 10 ha. Natomiast przyrost czynnych zawodowo równocześnie w gospodarstwie i poza był szybszy w rodzinach dysponujących gospodarstwami o obszarze 2—10 ha. Wskazywać to może, że w tej ostatniej grupie kształtuje się faktyczna warstwa ludności dwuzawodowej i niektóre z gospodarstw o tym obszarze nabierają trwałych cech gospodarstw chłopsko-robotniczych. Gospodarstwa do 2 ha, w których przyrost czynnych zawodowo wyłącznie poza gospodarstwem jest znacznie szybszy od przyrostu czynnych równocześnie w gospodarstwie i poza, z których znaczna część znajduje się na terenie miast, wydają się ewoluować w kierunku działek robotniczych.

Zmiany w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa świadczą o istnieniu pewnej tendencji do polaryzacji chłopskiej gospodarki, bądź w kierunku działki pracowniczej, bądź w kierunku gospodarstwa dużego — silniejszego ekonomicznie.

Obserwujemy mianowicie wzrost udziału gospodarstw należących do grupy obszarowej 0,1—0,5 ha, natomiast spadek udziału grup od 0,5 do 2 ha i powyżej 2 ha, z tym że w tej ostatniej grupie zmniejsza się udział gospodarstw od 2 do 7 ha, a wzrasta odsetek gospodarstw powyżej 7 ha.

W wyniku opisanych już powyżej tendencji nastąpił przyrost udziału czynnych zawodowo wyłącznie poza gospodarstwem w ogóle czynnych zawodowo w grupach obszarowych do 2 ha i powyżej 10 ha. Natomiast przyrost udziału czynnych zawodowo równocześnie w gospodarstwie i poza nim nastąpił w gospodarstwach od 2 do 10 ha (tab. 3).

W 1960 r. obserwowano tendencję, że wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa następował spadek ilości ludności dwuzawodowej na jedną rodzinę (tab. 4).

Natomiast na skutek silnego tempa przyrostu ludności dwuzawodowej pochodzącej z gospodarstw większych następuje zanikanie tej prawidłowo-

Tabela 3

Udział czynnych zawodowo poza gospodarstwem w ogóle czynnych zawodowo, czynnych zawodowo równocześnie w gospodarstwie i poza nim oraz czynnych zawodowo wyłącznie poza gospodarstwem w ogóle czynnych zawodowo w rodzinach z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego (w %)

Kategorie ludności i lata	Razem	0,1—0,5 ha	0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej
Pracujący poza gospodarstwem ogółem							
1960 r.	23,3	79,4	19,7	43,7	20,2	9,3	5,8
1970 r.	31,9	73,3	28,3	51,1	31,3	18,4	12,0
1970 r. — wieś	28,4	69,1	26,5	48,4	30,3	18,2	11,7
Pracujący równocześnie w gospodarstwie i poza							
1960 r.	45,0	32,2	48,1	48,3	51,0	44,2	36,7
1970 r.	42,6	27,5	46,0	43,1	51,7	45,2	34,2
1970 r. — wieś	13,0	21,3	12,6	22,2	16,1	8,3	4,0
Pracujący wyłącznie poza gospodarstwem							
1960 r.	55,0	66,8	51,9	51,7	49,0	55,8	63,3
1970 r.	57,4	72,5	54,0	56,9	48,3	54,8	65,8
1970 r. — wieś	15,4	47,8	13,9	26,2	14,2	9,8	7,7

Tabela 4

Liczba osób posiadających dochód spoza gospodarstwa przypadająca na jedną rodzinę

Rok	Ogółem	0,1—0,5 ha	0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej
1960	1,26	1,31	1,25	1,29	1,22	1,19	1,17
1970	1,36	1,43	1,35	1,34	1,35	1,37	1,37
w tym wieś	1,35	1,41	1,34	1,32	1,34	1,36	1,36

wości i nawet zarysowuje się tendencja o kierunku przeciwnym. Wydaje się że ma to związek z trudnościami mieszkaniowymi w mieście na jakie napotykają młodzi ludzie pragnący na stałe związać się z przemysłem.

W roku 1960 w gospodarstwach o powierzchni 0,5 ha i więcej ludności czynnej zawodowo pracującej poza gospodarstwem było 1449 tys., co sta-

nowiło 19,7% ogółu czynnych zawodowo w rodzinach rolniczych. Największym udziałem ludności dwuzawodowej w ogóle czynnych zawodowo charakteryzowały się województwa: katowickie 41,5%, opolskie 30,4% i zielonogórskie 28,0%. Najmniejszym udziałem charakteryzowały się województwa białostockie 13,9%, lubelskie 11,0% i warszawskie 13,9%. W wyniku silnego przyrostu ludności zatrudnionej poza gospodarstwem w okresie badanego dziesięciolecia (średnio o 48,1% w stosunku do stanu z roku 1960) w roku 1970 liczebność omawianej kategorii wynosiła 2146 tys. osób. Również w roku 1970 największy odsetek ogółu ludności czynnej zawodowo w rodzinach rolniczych stanowiła ludność dwuzawodowa w województwach katowickim 47,7%, zielonogórskim 39,8% i opolskim 39,0%, a najmniejszy w białostockim 15,9% i lubelskim 18,7%.

W badanym dziesięcioleciu odsetek ludności dwuzawodowej najbardziej wzrósł w woj. obejmujących południową i południowo-zachodnią część Polski. Przyczyną jest między innymi fakt, iż województwa te mają najwyższy wskaźnik ludności rolniczej na 100 ha użytków rolnych i dość wysoki odsetek gospodarstw karłowatych.

Z analizy wynika, że następuje przesuwanie się zarobkowania pozarolniczego z woj. południowych i zachodnich na północ i wschód kraju. Wzrost ludności dwuzawodowej obejmuje więc obszary, na których przed rokiem 1960 było jej stosunkowo mało.

Dane dotyczące udziału ludności nie określają faktycznej jej liczebności. pod tym względem w roku 1970 na czoło wysunęły się województwa: krakowskie — 278 tys. osób, rzeszowskie 231 tys. osób i kieleckie 192 tys. W tych trzech województwach w sumie mieszkała jedna trzecia ogółu ludności zarobkującej poza gospodarstwem.

Najmniejsza liczba ludności dwuzawodowej występuje w pasie województw północnych takich jak szczecińskie, koszalińskie, gdańskie, co jest między innymi przyczyną stosunkowo małej liczby ludności rolniczej zamieszkującej te województwa. Współczynnik korelacji rangowej Spearmana między uporządkowaniami województw ze względu na udział ludności zarobkującej poza gospodarstwem w obu latach wynosi + 0,99. Współczynnik ten wskazuje, że województwa o większym udziale zarobkujących w 1960 r. mają również większy udział w 1970 r., a w mniejszym udziale w 1960 r. mają mniejszy udział w 1970 r. Jednocześnie jednak przybiera on wartości ujemne dla szeregów rangowych województw ze względu na wskaźnik przyrostu tej grupy i wielkości jej udziału w ogóle czynnych zawodowo. (—0,67 dla udziału w roku 1960 i —0,54 dla udziału w roku 1970). Oznacza to, że szybszy przyrost zarobkowania występował w województwach, w których udział zarobkujących był mniejszy i odwrotnie. W rezultacie wartości współczynników są dowodem na zmniejszenie się zróżnicowania województw pod względem udziału

łu procentowego zarobkujących. Inaczej mówiąc zróżnicowanie między regionami kraju istnieje dalej i ma ten sam kierunek, ale jego wielkość zmalała.

Reasumując należy stwierdzić, że badane dziesięciolecie charakteryzowało się silnym przyrostem ludności dwuzawodowej, w wyniku czego udział tej kategorii w ogóle czynnych zawodowo wzrósł z 19,7% w 1960 r. do 28,3% w 1970 r. (dla gospodarstw powyżej 0,5 ha).

Silniejszy przyrost ludności dwuzawodowej wystąpił w gospodarstwach większych, był on większy od przyrostu gospodarstw dwuzawodowych, toteż wzrosła liczba osób zarobkujących poza gospodarstwem na jedno gospodarstwo dwuzawodowe oraz znikła tendencja zmniejszania się liczby osób dwuzawodowych na jedno gospodarstwo wraz ze wzrostem obszaru. Zróżnicowanie przestrzenne zjawiska zarobkowania ludności rolniczej zmniejszyło się, przy czym kierunek tego zróżnicowania w zasadzie nie uległ zmianie.

Rodziny o mieszanych źródłach dochodu oraz rolnicza ludność dwuzawodowa w 1970 r.

Materiały zawarte w pierwszej części tego opracowania zezwalają na analizę zjawiska jedynie od strony ilościowej.

Na ich podstawie nie można nic powiedzieć o charakterze jakościowym zjawiska. Materiały GUS dotyczące 1970 r. nie stanowią także najlepszych źródeł informacji o tym, jakie są rodziny i kim są ludzie posiadający dwa źródła utrzymania, tym niemniej pozwalają one na dokonanie nieco szczegółowszej analizy i wskazanie kierunku dalszych dociekań.

Charakter posiadanych materiałów determinuje niepełną porównywalność danych. Mianowicie w pierwszym podrozdziale dotyczącym dynamiki zjawiska w celu osiągnięcia maksymalnej porównywalności wyłączone zostały z rozważań miasta wydzielone szczebla wojewódzkiego, natomiast znajdują się one w zestawieniach podrozdziału drugiego traktującego w 1970 r. szczegółowiej interesujące nas zjawisko.

W tabelach dotyczących rodzin, w skład których wchodzi użytkownik indywidualnego gospodarstwa rolnego GUS wyodrębnił pięć kategorii, stanowiących skalę wzrastającego stopnia zaangażowania rodziny w pracę w gospodarstwie. Typologia ta budzić może liczne zastrzeżenia, jest ona jednak jedyną, którą obecnie dysponujemy w oparciu o materiał Spisu Powszechnego. A oto wyodrębnione typy gospodarstw:

typ B — gospodarstwa wyłącznie pozarolnicze,

typ C — gospodarstwa pozarolnicze z ubocznym źródłem utrzymania w rolnictwie,

typ D — gospodarstwa mieszane,

typ E — gospodarstwa rolnicze z ubocznymi źródłami utrzymania

typ F — gospodarstwa wyłącznie rolnicze.

Dołączone przez GUS do publikowanych materiałów spisowych uwagi metodologiczne podają wyjaśnienia pozwalające w znacznym stopniu rozszyfrować przyjęty sposób klasyfikacji gospodarstw.

I tak do typu B — gospodarstw wyłącznie pozarolniczych zaliczone zostały gospodarstwa, z których: a) głównym źródłem utrzymania wszystkich osób jest praca poza rolnictwem bądź niezarobkowe źródło utrzymania, b) żadna z tych osób nie pracuje dodatkowo w rolnictwie. Zbiorność ta zawiera 113 tys. gospodarstw (tab. 5), z czego obszar ponad 0,5 ha posiada tylko 24 tysiące. Stanowią one 3,3% ogółu gospodarstw rolniczych a grupa powyżej 0,5 ha — 0,8%. Niewielki obszar większości tych gospodarstw a także mała ich liczebność każe przypuszczać, że są to w większości gospodarstwa wydzierżawione lub z różnych powodów nie użytkowane przez swoich właścicieli.

Tabela 5

Gospodarstwa domowe z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według typu ze względu na źródła utrzymania

Typ gospodarstw	Ogółem	0,1—0,5 ha	Do 0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej
MIASTO I WIEŚ							
Ogółem	3 395 327	364 014	3 031 313	769 059	966 328	885 683	410 243
B	112 730	88 461	24 269	20 728	2 642	581	318
C	428 547	154 868	273 679	204 492	58 166	9 205	1 816
D	1 322 411	99 407	1 223 004	390 048	458 545	283 148	91 263
E	83 150	993	82 157	9 245	28 744	31 428	12 740
B+C+D+E	1 946 838	343 792	1 603 109	624 513	548 097	324 362	106 137
F	1 448 489	20 285	1 428 204	144 546	418 231	561 321	304 106
WIEŚ							
Ogółem	2 929 055	173 649	2 755 406	602 327	895 678	856 629	400 772
B	41 013	29 478	11 535	9 337	1 608	431	159
C	261 965	70 011	191 954	136 964	45 818	7 655	1 517
D	1 161 886	59 470	1 102 416	320 741	422 998	270 525	88 152
E	80 096	710	79 386	8 324	27 603	30 851	12 608
B+C+D+E	1 544 960	159 669	1 385 291	475 366	498 027	309 462	102 436
F	1 384 095	13 980	1 370 115	126 961	397 651	547 167	298 336

Ze względu na fakt iż ogólny obszar gruntów pozostających we władaniu tych gospodarstw stanowi niewielki odsetek ogółu gruntów rolniczych w kraju, nie stanowią one istotnego problemu dla polityki rolnej. Na uwagę zasługuje również, że prawie dwie trzecie gospodarstw typu B

— to gospodarstwa znajdujące się na terenie miast (z ogólnej liczby 113 tysięcy na terenie wsi znajduje się zaledwie 41 tysięcy).

Typ C określony przez GUS jako gospodarstwa pozarolnicze z ubocznymi źródłami utrzymania w rolnictwie zawiera rodziny, w których a) głównym źródłem utrzymania wszystkich osób jest praca poza rolnictwem oraz b) przynajmniej jedna z tych osób pracuje dodatkowo w rolnictwie. Również w tej grupie dominują gospodarstwa małe. Na ogólną liczbę 429 tysięcy gospodarstw typu C (z czego 262 tysiące, to gospodarstwa wiejskie) zaledwie 25,4% (69 tysięcy) ma obszar większy od 2 ha. Jedną z najliczniejszych grup stanowią gospodarstwa typu D — mieszane, charakteryzowane jako gospodarstwa, w których: a) przynajmniej jedna osoba pracuje głównie poza rolnictwem lub ma główne niezarobkowe źródło utrzymania, b) przynajmniej jedna osoba ma główną pracę w rolnictwie, c) ewentualne dodatkowe źródła utrzymania osób wchodzących w skład gospodarstwa domowego nie były brane pod uwagę.

Pomijając trzeci warunek sformułowany w sposób niejasny, sądzić należy, że grupę tę stanowią rodziny, w których aktywność zawodowa ich członków podzielona jest między rolnictwo i działy pozarolnicze, jest to więc grupa rodzin faktycznie dwuzawodowych.

Może ona oczywiście zawierać rodziny składające się z osób zatrudnionych wyłącznie w rolnictwie i wyłącznie poza rolnictwem.

Chłopsko-robotniczy charakter tych rodzin dotyczy więc struktury źródeł utrzymania, a nie podziału aktywności zawodowej. 260 tys. gospodarstw typu D znajduje się na terenie miast, co stanowi prawie 20% gospodarstw tego typu. Gospodarstw typu D mieliśmy w 1970 r. około 1 mln 332 tys., w tym prawie 100 tys. — to gospodarstwa do 0,5 ha (tab. 5). Gospodarstwa powyżej 2 ha stanowią w typie D znacznie wyższy udział w porównaniu z innymi dotychczas omawianymi typami (tab. 6). Ostatnią wyodrębnioną przez GUS kategorią gospodarstw o niejednorodnych źródłach utrzymania jest typ E określony jako gospodarstwa rolnicze z ubocznymi źródłami utrzymania poza rolnictwem. Do grupy tej zaliczono rodziny, w których a) głównym źródłem utrzymania wszystkich osób jest praca w rolnictwie, b) przynajmniej jedna z tych osób posiada niezarobkowe źródło utrzymania (dodatkowe) lub dodatkowo pracuje poza rolnictwem. Gospodarstw takich według danych GUS było w Polsce w r. 1970 około 83 tysiące, z czego 80 tysięcy stanowiły gospodarstwa wiejskie. W porównaniu do poprzednio omawianych typów gospodarstw, typ E posiada najwyższe udziały procentowe w grupach obszarowych powyżej 5 ha. Przedstawione typy gospodarstw stanowią skalę porządkową stopnia zaangażowania osób przebywających w nich w pracy w rolnictwie. Ogólnie stwierdzić można, że tak określony stopień zaangażowania w pracę w rolnictwie czynnych zawodowo w rodzinach rolniczych

Tabela 6

Udział grup obszarowych gospodarstw w poszczególnych typach gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego

Typy gospodarstw	Ogółem	0,1—0,5 ha	0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej
MIASTO I WIEŚ							
Ogółem	100,0	10,7	89,7	22,7	28,5	26,1	12,1
			100,0	25,4	31,9	29,2	13,5
B	100,0	78,5	21,5	18,4	2,3	0,5	0,3
			100,0	85,4	10,9	2,4	1,3
C	100,0	36,1	63,9	47,7	13,6	2,1	0,4
			100,0	74,6	21,3	3,4	0,7
D	100,0	7,5	92,5	29,5	34,7	21,4	6,9
			100,0	31,8	37,5	23,2	7,5
E	100,0	1,2	98,8	11,1	34,6	37,8	15,3
			100,0	11,3	35,0	38,2	15,5
B+C+D+E	100,0	17,7	82,3	32,1	28,2	16,7	5,5
			100,0	39,0	34,2	20,2	6,6
F	100,0	1,4	98,6	10,0	28,9	38,8	21,0
			100,0	10,1	29,3	39,3	21,3
WIEŚ							
Ogółem	100,0	5,9	94,1	20,6	30,6	29,2	13,7
			100,0	21,9	32,5	31,1	14,5
B	100,0	71,9	28,1	22,8	3,9	1,3	0,4
			100,0	71,4	23,9	4,0	0,8
C	100,0	26,7	73,3	52,3	17,5	2,9	0,6
			100,0	71,4	23,9	4,0	0,8
D	100,0	5,1	94,9	27,6	36,4	23,3	7,6
			100,0	29,1	38,4	24,5	8,0
E	100,0	0,9	99,1	10,4	34,5	38,5	15,7
			100,0	10,5	34,8	38,9	15,9
B+C+D+E	100,0	10,3	89,7	30,8	32,2	20,0	6,6
			100,0	34,3	36,0	22,3	7,4
F	100,0	1,0	99,0	9,2	28,7	39,5	21,6
			100,0	9,3	29,0	39,9	21,8

jest silnie skorelowany z obszarem gospodarstwa. Dla ogółu rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego korelacja między tymi zmiennymi wynosi $+0,66$, a dla gospodarstw wiejskich $+0,60$. Przyjmując najszerszą definicję gospodarstw dwuzawodowych, to znaczy sumę typów B, C, D, E, otrzymujemy, iż ogół tych gospodarstw wynosi 1947 tys., z czego 1603 tys. to gospodarstwa powyżej 0,5 ha. Spośród tych gospodarstw 1544 tys. stanowią gospodarstwa wiejskie, z których 1385 tys. to gospodarstwa o powierzchni 0,5 ha i więcej.

Podjęmowanie pracy poza rolnictwem jest ściśle związane z liczebnością rodzin. Jeśli na sto rodzin ogółem posiadających po 1 czynnym zawodowo 91 z nich pracuje tylko w gospodarstwie, to w rodzinach o dwóch czynnych zawodowo pracuje w gospodarstwie już 77, a w rodzinach o trzech czynnych zawodowo — 55, natomiast w rodzinach o czterech i więcej pracuje w gospodarstwie tylko 52.

Zależność ta występuje we wszystkich grupach obszarowych. Tak więc wniossek, na który wskazują powyższe dane, że zarobkowanie poza gospodarstwem rozpowszechnione jest silniej w liczniejszych rodzinach, posiadających nadwyżki siły roboczej, jest potwierdzeniem wyników licznych badań empirycznych.

* * *

Dane N.S.P. dla 1970 r. wprowadzają nowy podział ludności zarobkującej poza gospodarstwem, a mianowicie na tych, którzy gospodarują pomagają i posiadają źródła utrzymania wyłącznie poza gospodarstwem rolnym. Jeśli chodzi o gospodarujących i pomagających to wśród nich wyodrębniono grupę posiadających inne źródła utrzymania a dodatkowo pracujących w gospodarstwie. Dodatkowych wyjaśnień wymaga pojęcie gospodarujących, gdyż nie jest ono równoznaczne z głową rodziny. Według intencji autorów tej klasyfikacji miało ono oznaczać raczej kierowników gospodarstw. Jednak nie było ono zawsze konsekwentnie stosowane. W szczególności, jeśli w rodzinie mąż pracował stale poza gospodarstwem za gospodarującego przyjmowano żonę, mimo że mogła ona mieć znikomy wpływ na decyzje produkcyjne. W rezultacie liczba gospodarujących pracujących dodatkowo poza gospodarstwem może być zaniżona, część osób faktycznie kierujących produkcją sklasyfikowanych została jako pomagający.

Gospodarujących posiadających źródła dochodu spoza gospodarstwa a dodatkowo pracujących w gospodarstwie było w 1970 r. 647 tys. (tab. 7), co stanowi 19,4% ogółu gospodarujących. Odsetek ten niższy jest dla wsi i wynosi 15,6% (450 tys. osób).

Zgodnie z przewidywaniem odsetek gospodarujących posiadających źródła utrzymania spoza gospodarstwa maleje wraz ze wzrostem obszaru. Na stu gospodarujących główne źródło utrzymania poza gospodarstwem posiada w grupie do 0,5 ha — 64,4 osób, 0,5—2 ha — 36,3, 2—5 ha — 14,2, 5—10 ha — 4,1, 10 ha i więcej — 2,3 (tab. 8).

Trzeba stwierdzić, że zarobkowanie gospodarujących nie jest powiązane z ich wiekiem.

Tabela 7

Ludność dwuzawodowa w 1970 r.

Wyszczególnienie	Ogółem	0,5 ha i więcej					10 ha i więcej
		Do 0,5 ha	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha		
Gospodarujący posiadający inne źródła utrzymania a dodatkowo pracujący w gospodarstwie rolnym							
miasto i wieś	647 353	175 250	289 840	133 268	36 329	9 666	
wieś	450 149	82 469	209 350	118 511	33 584	6 235	
Pomagający posiadający inne źródła utrzymania a dodatkowo pracujący w gospodarstwie rolnym							
miasto i wieś	758 310	32 370	223 145	302 859	161 044	38 892	
wieś	694 709	20 854	194 381	286 442	156 257	36 775	
Posiadający wyłącznie inne źródła utrzymania							
miasto i wieś	1 642 879	414 673	521 664	365 548	239 817	101 177	
wieś	1 170 349	174 261	366 665	317 693	224 726	87 004	
Ogółem czynni zawodowo posiadający źródło utrzymania poza gospodarstwem							
miasto i wieś	3 048 542	622 293	1 034 649	804 675	437 190	149 735	
wieś	2 315 207	277 584	770 396	722 646	414 567	130 014	

Tabela 8

Udział % ludności dwuzawodowej w 1970 r.

Wyszczególnienie	Ogółem	Do 0,5 ha					10 ha i więcej
		0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej	
Udział procentowy gospodarujących posiadających inne źródła utrzymania w ogóle gospodarujących	19,4	64,4	15,4	36,3	14,2	4,1	2,3
	wieś	58,2	13,4	35,4	13,3	3,9	1,6
	miasto i wieś	64,4	15,4	36,3	14,2	4,1	2,3
Udział procentowy pomagających posiadających inne źródła utrzymania a dodatkowo pracujących w gospodarstwie rolnym w ogóle pomagających	21,7	63,6	21,1	51,8	29,4	12,6	5,5
	wieś	63,0	20,2	51,1	28,5	12,5	5,3
	miasto i wieś	63,6	21,1	51,8	29,4	12,6	5,5
Udział procentowy posiadających wyłącznie inne źródła utrzymania w ogóle czynnych zawodowo	19,4	56,2	15,9	29,8	15,5	10,0	8,3
	wieś	49,9	14,1	27,4	14,3	9,6	7,4
	miasto i wieś	56,2	15,9	29,8	15,5	10,0	8,3
Udział procentowy czynnych zawodowo posiadających źródła utrzymania poza gospodarstwem w ogóle czynnych zawodowo w rodzinach rolniczych	36,0	84,4	31,4	59,1	34,1	18,2	12,3
	wieś	79,5	28,8	57,6	32,6	17,8	11,0
	miasto i wieś	84,4	31,4	59,1	34,1	18,2	12,3

Kategoria pomagających posiadających inne źródła utrzymania a dodatkowo pracujących w gospodarstwie rolnym liczy 758 tys. osób, co stanowi 21,7% ogółu pomagających.

Również w przypadku pomagających występuje podobna prawidłowość jak w poprzedniej grupie, a dotyczy ona udziału posiadających główne źródło utrzymania poza gospodarstwem, a obszarem gospodarstwa.

Mianowicie na 100 pomagających główne źródło utrzymania poza gospodarstwem ma w grupie do 0,5 ha — 63,3 osób, 0,5—2 ha — 51,8, 2—5 ha — 29,4, 5—10 ha — 12,6, 10 ha i więcej — 5,5.

Tendencja spadku pomagających wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa jest nieco słabsza niż w przypadku gospodarujących. Zarobkowanie pomagających najsilniejsze jest w grupie wieku 30—50 lat, przy czym zależność ta jest słaba, ale dotyczy wszystkich grup gospodarstw z wyjątkiem 10 ha i więcej, w której zarobkowanie wśród pomagających występuje najliczniej w wieku 25—29 lat.

Trzecia kategoria to posiadający wyłącznie inne źródła utrzymania. Zbiorowość ta liczy 1643 tys. osób i stanowi ona 19,4% ogółu czynnych zawodowo w rodzinach rolniczych. Podobnie jak w przypadku dwu powyżej omawianych grup osób pracujących poza gospodarstwem odsetek posiadających wyłącznie inne źródła utrzymania maleje wraz ze wzrostem obszaru. Mianowicie na 100 czynnych zawodowo w grupie obszarowej do 0,5 ha przypada 56,2 posiadających wyłącznie inne źródła utrzymania 0,5—2 ha — 29,8, 2—5 ha — 15,5, 5—10 ha — 10,0, 10 i więcej ha — 8,0.

W przeciwieństwie do pozostałych grup ludności zarobkującej poza gospodarstwem udział w tej kategorii skorelowany jest silnie z wiekiem. I tak na 100 czynnych zawodowo:

w grupie do 24 lat jest ich	45,0
„ 25—29 „ „ „	32,6
„ 30—39 „ „ „	19,0
„ 40—49 „ „ „	12,4
„ 50—59 „ „ „	9,7
„ 60 lat i więcej	10,3.

W ostatnim przedziale wieku, procent jest z pewnością zawyżony ze względu na fakt, iż w grupie tej znaleźli się renciści, emeryci (grupy tej nie dało się jednak wyszacować).

Z 1643 tys. osób posiadających wyłącznie źródła utrzymania poza gospodarstwem aż 882 tys. (ok. 50%) nie przekroczyło 30 roku życia. Są to z reguły dorosłe dzieci nie wiążące często — swej przyszłości z gospodarstwem rolnym.

Biorąc pod uwagę ogół osób z rodzin rolniczych posiadających główne lub wyłączne źródło utrzymania poza gospodarstwem, okazuje się, że jest

Tabela 9

Ogółem czynni zawodowo posiadający źródło utrzymania poza gospodarstwem
(miasto i wieś)

Grupy wieku	Ogółem	Do 0,5 ha	0,5 ha i więcej	0,5—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha i więcej
Ogółem	3 048 542	622 293	2 426 249	1 034 649	804 675	437 190	149 735
do 24 lat	776 489	105 014	671 475	204 140	213 757	177 092	76 486
25—29 lat	231 476	37 145	194 331	65 892	66 626	45 797	16 016
30—39 lat	567 838	124 869	442 969	198 340	150 820	73 907	19 902
40—49 lat	599 540	137 802	461 738	219 076	160 915	66 760	14 987
50—59 lat	383 507	89 000	294 507	144 281	104 273	37 437	8 516
60 i więcej	489 692	128 463	361 229	202 920	108 284	36 197	13 828

ich 3 048 tys. co stanowi 36% ogółu czynnych zawodowo w rodzinach rolniczych.

Z tej ogólnej liczby znaczny odsetek zarobkujący stanowią ludzie młodzi, mianowicie 25 roku życia nie przekroczyło ponad 776 tys. osób (tab. 9), wkraczają oni dopiero w okres aktywności zawodowej i z dużym prawdopodobieństwem należy powiedzieć, że nie będą oni wiązać swej przyszłości z gospodarstwem rolnym. Do 30 roku życia mamy 1008 tys. osób. W wieku ponad 60 lat wśród posiadających źródła utrzymania poza gospodarstwem jest 361 tys. osób. W gospodarstwach do 0,5 ha znajduje się 662 tys. osób, gospodarstwa te często znajdują się na terenie wielkich miast i mają charakter działek robotniczych.

Tak więc jeśli od ogółu ludności dwuzawodowej odejmiemy osoby do 25 lat i powyżej 60 lat oraz osoby z gospodarstw do 0,5 ha to otrzymamy cyfrę ok. 1200 tys. Tylko w stosunku do tych osób (lub do części z tych osób) trafne jest określenie ludności dwuzawodowej. Pozostali moim zdaniem nie powinni być zaliczani do ludności dwuzawodowej.

Charakter reprezentowanych tu danych może niestety tylko sygnalizować jakościową różnorodność zjawiska, nie pozwala natomiast na pogłębione badania w tym zakresie.

Na podstawie różnego rodzaju opracowań, których autorzy starają się mniej lub bardziej wniknąć w skomplikowaną terminologię GUS i co za tym idzie oczyścić przytaczane przez siebie cyfry z różnych naleciałości, wyciąga się wnioski o ogromie tego zjawiska. Mówi się o 3 mln osób pracujących poza gospodarstwem co stanowi prawie trzecią część ludności zatrudnionej ogółem w gospodarce społecznej. Wydaje mi się jednak, iż istnieje pewna fascynacja wielkościami tych cyfr. W związku z tym niezwykle ważne jest wydzielenie z tej ogólnej masy różnych grup ludności dwuzawodowej i stosowania wobec nich całkiem odmiennych wariantów polityki.

Rozpatrując rolniczą ludność dwuzawodową włączamy do niej w sposób nieuzasadniony dość liczną grupę ludności z gospodarstw od 0,1 do 0,5 ha, a przecież nie ulega wątpliwości, że są to działki przyzagrodowe, a ludność w nich mieszkająca to pod pewnymi względami taka sama jak ta, która mieszka w miastach i posiada również tego typu działki. Innym zupełnie problemem jest grupa ludności dwuzawodowej w gospodarstwach o obszarze 0,5 do 2 ha. Z wielu badań wynika, że właściciele gospodarstw drobnych to w niedalekiej przyszłości działkowicze pragnący pozbyć się ziemi.

Innym chyba jeszcze problemem jest grupa ludności dwuzawodowej z gospodarstw o powierzchni ponad 2 ha.

Niewątpliwie najważniejszym z dotychczas wymienionych zróżnicowań tej ludności jest fakt kto podejmuje pracę poza gospodarstwem, czy członek rodziny, czy właściciel gospodarstwa. Liczne badania udowodniły, iż nie należy tych dwu zupełnie odmiennych sytuacji ze sobą łączyć. Tak więc zajmując się zjawiskiem dwuzawodowości w rolnictwie, powinniśmy ograniczyć się tylko do takich sytuacji, kiedy głowa rodziny podejmuje stałą pracę poza gospodarstwem i to w dodatku w gospodarstwie o powierzchni przekraczającej co najmniej 2 ha. Moim zdaniem takich gospodarstw mamy około 500 tys.

Chcąc ocenić prawidłowo zjawisko dwuzawodowości w Polsce nie można do tej grupy włączać osoby, które w ogóle w gospodarstwie nie pracują, a dom rodziców jest dla nich tylko sypialnią. Nie można też ograniczyć się tylko do cyfr globalnych, ukazujących gwałtowny wzrost tego zjawiska. Musimy potraktować te różne grupy ludności oddzielnie tak, aby uniknąć nadmiernej ogólnikowości.

*) Autor wyraża podziękowanie za pomoc przy opracowywaniu materiałów spisowych A. Rosnerowi.